

Socialinės rizikos šeimos Lietuvoje: atvejo studija

Gita Kondrotaitė

*Sociologijos katedra,
Kauno technologijos universitetas,
K. Donelaičio g. 20–313,
LT-44239 Kaunas
El. paštas: gita.kondrotaite@takas.lt*

Šiame straipsnyje remiantis socialinių įtampų laukų koncepcija nagrinėjama socialinės rizikos šeimų padėtis. Pastaraisiais metais Lietuvoje atsirado naujų rizikos veiksnių, kurie turėjo įtakos socialinių įtampų laukų raiškai. Išryškėjo socialinės rizikos šeimų socialinės atskirties tendencijos. Socialinės rizikos šeimos yra veikiamos įvairių rizikų: skurdo, nedarbo, ribotų galimybių dalyvauti darbo rinkoje, alkoholizmo, nusikalstamumo, daugiavaikių šeimų reiškimo, vaikų nepriežiūros ir kt. Straipsnyje pateikiama duomenų apie socialinės rizikos šeimas, statistinės analizės rezultatai ir interpretacija.

Raktažodžiai: socialinės rizikos šeima, socialinių įtampų laukai, socialinė atskirtis, sociodemografiniai veiksniai

IVADAS

Socialinės rizikos šeimų tematika yra aktuali daugelyje pasaulio valstybių, ypač tų, kurios išgyveno ir tebeišgyvena (pavyzdžiui, Lietuva) esmines socialines permainas. Vaikai – būsimieji socialinio veiksmo dalyviai ir nuo jiems skiriamo dėmesio priklausys ateities visuomenė, tautos ir jos valstybės perspektyva. Siekiant užtikrinti socialinės rizikos šeimų mažėjimą neužtenka aktyvinti visuomenės, teritorinių bendruomenių ir valstybės bendradarbiavimą. Šios pastangos pirmiausia turi būti grindžiamos gilesniu, išsamesniu reguliuojamo reiškinių sociologiniu išmanymu: reiškinių išskleidimu, jo apimtimi, determinacijos, sklaidos pasekmėmis ir realiomis jo valdymo galimybėmis bei jų plėtimu.

Socialiniai ekonominiai pokyčiai paveikė daugelį visuomenės gyvenimo sričių, kartu veikdami žmogų ir jo aplinką. Be abejonės, ne tik dėl globalizacijos, bet ir dėl jos ypatingo santykio su transformaciniais procesais, vykstančiais Lietuvoje (visų pirma su laisvosios rinkos įsitvirtinimu) atsirado specifiniai socialinių įtampų laukai, socialinė atskirtis, formuojasi *užribio* sluoksnis ir kt.

Mokslinėje literatūroje socialinės rizikos šeimos yra mažai nagrinėjamos sociologiniu aspektu. Edukologai ir psichologai atlieka įvairius tyrimus, kurių objektas yra socialinės rizikos grupės ir rizikos grupės vaikai. Tai atsispindi daugelio mokslininkų atliktuose tyrimuose (Smith, Carlson 1997; Garmezy 1993; Motore 1995; Motore, Vandivere, Trends, Ehrle 2000; Leliūgienė 2003, 2005 ir kt.).

Sociologų darbuose plačiai analizuojami socialinės atskirties aspektai, kurie atsispindi Grigo (1998, 2003), Zaleckienės (1998), Poviliūno (2001, 2003), Rimkutės (2003), Vosyliūtės (2002), Taljūnaitės (2004), Brazienės, Guščinskienės (2004), Žalimienės (2004), Mikulionienės (2005) ir kt. darbuose. Socialinės rizikos šeimos

priklauso socialinės rizikos grupei, gyvena skurde ir nedalyvauja visuomenės veikloje.

Šio straipsnio *objektas* – socialinės rizikos šeimos.

Straipsnio *tikslas* – atlikti socialinės rizikos šeimų analizę Lietuvoje.

Siekiant įgyvendinti iškeltą tikslą suformuluoti *uždaviniai*:

1. Pritaikyti socialinių įtampų laukų koncepciją analizuojant socialinės rizikos šeimas.
2. Nurodyti socialinės rizikos šeimų priežastis ir pagrindines problemas.
3. Pateikti socialinės rizikos šeimų rizikos ir sociodemografinius veiksnius.
4. Išanalizuoti socialinės rizikos šeimų situaciją Lietuvoje (Tauragės, Klaipėdos, Panevėžio, Marijampolės ir Alytaus apskričių pagrindu).

Tyrimui atlikti savivaldybės buvo pasirinktos dėl to, kad jose yra daugiausiai vaikų, augančių socialinės rizikos šeimose, lyginant su Lietuvos vidurkiu. Valstybinės institucijos paprastai pateikia apskrityse esančių socialinės rizikos šeimų ir jose augančių vaikų skaičių, tačiau neparodo, kiek tokių vaikų auga miestuose ir kiek rajonuose. Antra, paaiškėjo, kad būtent šios savivaldybės yra Lietuvos–Rusijos, Lietuvos–Baltarusijos ir Lietuvos–Latvijos pasienyje.

SOCIOLOGINĖ SOCIALINIŲ ĮTAMPŲ LAUKŲ KONCEPCIJOS INTERPRETACIJA

Pagal R. Grigą (1998), socialinį įtampos lauką reikia suprasti kaip tam tikroje socialinių santykių erdvėje ir laike išsidėstančius faktus, įvykius, procesus ir konfigūracijas, turinčias ir išreiškiančias priešingus polius, priešingas socialinio vyksmo tendencijas. Toks priešingybių susidūrimas, ypač kurios nors priešingybės vyravimas (prasiveržimas) paprastai sukelia nuolatinės konfliktinės situacijas, išveda socialines struktūras iš iki tol turėtos

dinaminės pusiausvyros, išryškina jų disfunkcionavimą. Tačiau, kita vertus, skatina nusiteikimą bei padeda mobilizuoti jėgas išryškėjusiam disfunkcionalumui likviduoti. Žinoma, tokiam nusiteikimui priešinamasi. Taigi kuo labiau aktyvėja ir intensyvėja socialinė kaita ir kuo daugiau vėluoja adekvati tai kaitai socialinė rekonstrukcija, persitvarkymų programos, tuo labiau platėja ir gausėja įtampų laukai ir juos lydintys konfliktai. Dėl susiformuojančių socialinių įtampų bei konfliktų išsiplėsia socialinė energija, kuri priklausomai nuo aplinkybių gali būti kreipiama tiek pozityvia, tiek negatyvia kryptimi. Taigi pagrindinė socialinių įtampų laukų pažinimo, taip pat jų sprendimo problema yra tam tikros šiam laukui priklausančios ašies, apie kurią „sukasi“ priešingos socialinio vyksmo tendencijos, suradimas (teorinis aspektas), taip pat pageidautinos, t. y. dinaminės, pusiausvyros tarp jų nustatymas (praktinis-instrumentinis aspektas).

Pasak kitų autorių (Burton 1990: 18), socialinė įtampa apibūdinama kaip sąlyga, atsirandanti dėl visuomenės iniciatyvų nesuderinamumo. Šiuo atveju remiamasi socialinės psichologijos teorija, aiškinančia grupinės agresijos kaupimo mechanizmą, atsirandantį dėl socialinių veiksnių.

R. Grigas, remdamasis savo ilgamete sociologo patirtimi ir įžvalga, išskyrė ir aptarė keletą socialinių įtampų laukų klasių: demografinių procesų ir santykių; etnokultūrinių santykių (etnokultūrinio identiteto); dorovinių santykių; ekonominių santykių; politinių santykių; teisinių santykių; religinių santykių; organizacinių santykių; viršnacionalinių santykių (Grigas 2003: 25).

Šiame straipsnyje naudotasi demografinių procesų ir santykių; dorovinių santykių; ekonominių santykių ir organizacinių santykių laukų charakteristikomis, adaptuojant jas socialinės rizikos šeimų analizei.

Analizuojant socialines rizikos šeimas pastebima, kad pastaraisiais metais jos tapo ypač ryškiu neigiamu socialiniu reiškiniu, kuris nagrinėjamas daugiausia valstybės lygmeniu; dažniausias jo sprendimo būdas yra piniginės pašalpos. Visada egzistavo ši problema, tačiau anksčiau ji nebuvo tokia „suvešėjusi“, nes žmonės labiau bendravo tarpusavyje, rūpinosi vienas kitu. Bendruomeninius tikslus turėjo kiekvienas kaimas ir miestelis, gal kiek kitaip buvo didžiuosiuose Lietuvos miestuose. Deja, šiandien turime konstatuoti, kad bendruomeniniai ryšiai yra išlikę dažniausiai tik vyresnio amžiaus žmonių grupėse. Analizuojant socialinės rizikos šeimų situaciją, tenka pripažinti, kad bendruomenės nariai patys pasilieka sau teisę spręsti: padėti savo gyvenamojoje teritorijoje šios socialinės grupės nariams ar ne.

SOCIALINĖS RIZIKOS ŠEIMŲ SOCIALINĖS ATSKIRTIES ASPEKTAI

„Socialinė atskirtis“ – nevienareikšmiškai apibrėžiama sąvoka. Dauguma tyrėjų apsiriboja tikslinių grupių klasifikavimu pabrėždami atskirties pavojingumą, atsirandantį dėl tam tikrų veiksnių, pavyzdžiui, ekonominių, fizi-

nių, geografinių, kurie sukelia keblumą. Tuo tarpu sąvoka „skurdas“ suprantama kaip pajamų trūkumas, sąvoka „socialinė atskirtis“ apima daugiadimensinę atskirties proceso prigimtį, kuri turi polinkį plėstis.

Socialinės atskirties sąvoka galbūt aiškesnė socialinių struktūrų požiūriu, kur galima išskirti tam tikras sistemas: politika (demokratinė paskirstymo sistema), ekonominė sistema (darbo rinka ir ekonominės integracijos įrankiai), socialinė sistema (valstybės paramos aprūpinimas ir socialinė integracija) ir bendruomenės bei šeimos sistema.

R. Dahrendorfas išskiria atskirą grupę žmonių, tam tikrą visuomenės sluoksnį, pavadindamas jį užribio klase. Jis nurodo šitokius pagrindinius šiai klasei būdingus bruožus: „...silpni ryšiai su darbo aplinka, piktnaudžiavimas alkoholiu ir narkotikais, nesantuokiniai vaikai, ilgalaikė priklausomybė nuo socialinės paramos ir, bent jau vyrams, polinkis į nusikalstamą elgesį...“ (Dahrendorf 1996: 226). Taip pat autorius pažymi, kad „...oficiali visuomenė visada kaltindavo skurdžius dėl jų likimo, tačiau praktiškai yra sukurtas apibrėžimas (t. y. socialinė atskirtis – G. K.), nubrėžta linija, paliekanti kai kuriuos už ribos...“ (Dahrendorf 1996: 229).

Lietuvoje užribio klasės terminą galima aptikti R. Grigo darbuose: „...dabartinį socialinei organizacijai būdingą suminį negatyvą (t. y. paveldėtas civilizacines negalias ir jų suaugimo su neigiamais globalizacijos palydovais rezultata) vertinsime pasitelkę savotišką jo raiškos formų (ženklų) homologinę grandinę. Ji sudaryta ir pateikiama vadovaujantis fenomenologijos akcentuojama „aktualiosios struktūros“ idėja, kurios pasirinkimas, žinoma, yra neatsiejamas nuo atrankinės autoriaus pozicijos, jo įžvalgos taško. Tai būtų: labai ženkli daugelio kaimų deprivacija, t. y. išstūmimas iš politinio, ekonominio, kultūrinio gyvenimo; stiprėjanti socialinė, ypač ekonominė lietuvių visuomenės diferenciacija, ryškėjanti „užribio“ klasė...“ ir kt. (Grigas 2003: 11).

I. Zaleckienė nagrinėja socialinę atskirtį pilietiniu aspektu ir svarsto atskirtųjų įtraukimo į bendruomenę per veiklą galimybes (Zaleckienė 1998: 17–23). Taip pat autorė pažymi, kad socialinė atskirtis siejasi su gyvenimo lygiu (mažos pajamos, skurdas); švietimu, darbu ir užimtumu; gyvenamąja vieta (kaimo gyventojų socialinė atskirtis ryškesnė); amžiumi (apima vaikus) ir lytimi.

M. Taljūnaitė analizuoja piliečio išitraukimo-atskirties prasmę ir jo ryšį su socialine atskirtimi. Autorės nuomone, kiekvieną sampratą geriausiai apibūdina tam tikra sudaryta klasifikacija ir, nors, autorės nuomone, socialiai atskirtų asmenų vardijimas yra pernelyg susiaurintas, ji pateikia minimas grupes: asocialios šeimos; beglobiai vaikai ir paaugliai; asocialių žmonių susibūrimai ir kt. Analizuodama socialinės atskirties sampratos istorinę kilmę, autorė pateikia išvadą, kad šie reiškiniai buvo tirti įvairiais aspektais, tik kitaip vadinti, o svarbiausia, jie visada buvo siejami su socialinių grupių formavimusi (Taljūnaitė 2004: 46).

R. Brazienė ir J. Guščinskienė pateikia socialinės atskirties ir skurdo sampratų palyginimą, išvadą, kad vie-

na dažniausiai įvardijamų atskirties priežasčių yra skurdas, nedarbas, nepakankamas išsilavinimas, nedalyvavimas socialiniame gyvenime ir kt. (Brazienė, Guščinskienė 2004: 55).

L. Žalimienė analizuoja socialinės atskirties sampratą bei probleminių šeimų padėtį. Autorės nuomone, jei socialinės grupės (pavyzdžiui, probleminės šeimos) ilgesnį laiką gyvena materialiniame nepriteklyje, patenka į socialinę atskirtį, kuri formuojasi palengva, asmenys praranda galimybę tinkamai dalyvauti visuomenės gyvenime. Autorės nuomone, tinkamai vykdamas valstybės programas tam tikroms socialinėms grupėms būtų galima sumažinti socialinę atskirtį ir skurdo kultūros plitimą (Žalimienė 2004: 55).

S. Mikulionienė analizuoja socialinės atskirties sampratą, probleminius socialinės atskirties aspektus, jos savarankiškumo / priverstinumo pobūdį ir jos santykių su kitais panašiais reiškimais, pavyzdžiui, skurdu. Autorė pateikia išvadą, kad pagal savo prigimtį socialinė atskirtis negali būti vertinama kaip vien asmens nenoras dalyvauti tam tikroje veikloje ir, nors ir pripažįstama, kad skurdo ir socialinės atskirties sąvokos iš tiesų glaudžiai susijusios, vis dėlto jos nėra tapačios: ne visi skurstantieji yra socialiai atskirti, taip pat ne visi atskirtieji yra socialiai skurstantys (Mikulionienė 2005: 30).

Niekas turbūt nesuabejos, kad socialinės rizikos šeimos yra priskiriamos socialinei atskirčiai bei užribio klasei. Šio straipsnio autorė mano, kad ne visos skurstančios šeimos yra socialinės rizikos šeimos bei ne visos skurstančios šeimos yra priskiriamos socialinei atskirčiai.

SOCIALINĖS RIZIKOS ŠEIMŲ RIZIKOS VEIKSNIAI

Dažnai vaikai, gyvenantys socialinės rizikos šeimose, padaro nemažai nusikaltimų. Jie dar vadinami delinkventiško elgesio vaikais. Daugelis tokių vaikų yra gimę amoralaus elgesio šeimose. Analizuojant socialinės rizikos šeimų problematiką galima teigti, kad viena iš labai rimtų pasekmių ir yra deviantinis socialinės rizikos šeimų narių elgesys.

Esama įvairių sociologinių teorijų, aiškinančių deviantinio bei delinkventinio elgesio kilmę bei pobūdį. Deviacija ir iš jos kylantis deviantinis elgesys jau seniai yra žmonijai žinomas kaip nepriimtinas arba antisocialus elgesys, neatitinkantis visuomenės normų ir lūkesčių. Deviacijos išraiška – deviantinis elgesys. Deviantinis elgesys kitaip dar vadinamas antisocialiu elgesiu, t. y. neatitinkančiu visuomenės normų ir lūkesčių (Giddens 2005).

Deviantinio elgesio studijos yra viena labiausiai intriguojančių sociologijos sričių. Šios deviantinio elgesio studijos padeda suprasti ir racionaliau įvertinti tų žmonių elgesį, kuris prieš tai atrodė visiškai nesuprantamas ir svetimas. Visuomenės gyvenimas reguliuojamas įvairiomis taisyklėmis ir nuostatomis. Asmenų ir grupių elgesys reguliuojamas tam tikromis taisyklėmis ar socialinėmis normomis, kurios nustato, koks elgesys yra priimtinas, nepriimtinas ar privalomas.

Socialinė rizika – įvairios visuomeninio gyvenimo aplinkybės, sudarančios sąlygas socialinei asmens atskirčiai atsirasti (Pėžaitė, Brazienė 2004).

Socialinės rizikos šeimos – tai šeimos kaip socialinio instituto ir kaip mažos pirminės socialinės grupės tipas, kuris dėl savo ypatybių neatitinka savo paskirties ir nevisiškai vykdo savo funkcijas, yra labiau veikiamas neigiamų socialinių veiksnių ir koreliuoja su socialinės rizikos grupėmis, kurios kelia grėsmę normaliam visuomenės funkcionavimui (Guščinskienė, Kondrotaitė 2006).

Socialinės rizikos šeima – šeima, kurioje vyrauja krizė dėl to, kad vienas ar keli šeimos nariai piktnaudžiauja psichoaktyviosiomis medžiagomis; yra priklausomi nuo azartinių lošimų; neprižiūri savo vaikų, leidžia jiems valkatauti, elgetauti; dėl turimos negalios, skurdo, socialinių įgūdžių stokos negali ar nemoka prižiūrėti vaikų; naudoja psichologinę, fizinę arba seksualinę prievartą; gaunamą valstybės paramą naudoja ne šeimos interesams (Burton 1990: 14).

I. Leliūgienė teigia, kad *socialinės rizikos šeima* – tai šeima, kurios socialinis funkcionavimas dėl objektyvių ar subjektyvių priežasčių sutrikdytas. Ji neišvengiamai yra nevisavertiškumo būsenos. Tai pabėgėlių šeimos, daugiavaikės, auginančios neįgalius vaikus, nepilnos šeimos. Potenciali socialinė rizika gali atsirasti nepalankiomis ekonominėmis ir psichologinėmis sąlygomis, dėl sunkumų auklėjant vaikus, kylant šeimos narių konfliktams, girtuokliaujant, dėl priklausomybės narkotikams, žiauraus elgesio šeimoje, pirmiausia – vaikų atžvilgiu (Leliūgienė 2003).

Anot M. Leliūgienės, nemaža *rizikos veiksnių*, kurie lemia socialinės rizikos šeimų atsiradimą, sąlygiškai galima suskirstyti į dvi dideles grupes.

- *šeimos struktūros ypatumai* (nepilnos, menkai aprūpintos šeimos; šeimos, kuriose yra neįgalių arba lėtinėmis ligomis sergančių asmenų, kuriems būtina nuolatinė priežiūra; šeimos, kurių narys / nariai yra įkalinimo vietose arba ką tik grįžo iš jų ir yra socialinės adaptacijos procese; taip pat asmenys, priklausantys kokiam nors socialinės rizikos grupei);

- *šeimos narių tarpusavio sąveikų iškreiptas pobūdis*: bendrų visuomeninio gyvenimo ir buities interesų ir tikslų nebuvimas, nepatikimumas ir nepasitikėjimas vienas kitu, tarpusavio supratimo bei palaikymo nebuvimas, grubūs ir žiaurūs santykiai su artimaisiais.

Praktika rodo, kad vieną socialinės rizikos šeimą gali paveikti abiejų minėtų grupių rizikos veiksniai. Pavyzdžiui, šeima tam tikru savo gyvavimo laikotarpiu gali būti nepilna ir menkai finansiškai aprūpinta (tai šeimos struktūros ypatumai) bei jos nariai gali neturėti bendrų interesų ir nepasitikėti vieni kitais (tai šeimos narių tarpusavio sąveikos iškreiptas pobūdis).

SOCIALINĖS RIZIKOS ŠEIMŲ SOCIODEMOGRAFINIAI VEIKSNIAI

Daugelis įvairių tyrimų byloja, kad ekonominėms, demografinėms, moralinėms bei kitokio pobūdžio rizikoms

(kurios yra artimos socialinės įtampos reiškiniams) gali turėti didelę įtaką socialinės rizikos šeimų padėčiai (Cole, Cole 1993). Tokios rizikos įtampos yra susijusios su žemu šeimos socioekonominiu statusu, menku motinos išsilavinimu (neadekvačiu situacijos suvokimu), ribotomis įsidarbinimo galimybėmis, t. y. su gerovės būseną ir jos kūrimu šeimoje (Garmezy 1993). Daugelis vaikų iš normalių šeimų nugali savo asmeninius rizikos veiksnius, tuo tarpu socialinės rizikos šeimų vaikai susiduria su keliomis rizikomis ir kartu yra labiau linkę į asocialią elgseną (Garmezy 1993: 1–5).

Galima kalbėti apie keletą veiksnių, kurie gali būti socialinės rizikos šeimų, didinančių įtampas socialinių santykių tinkluose, rodikliais. Tai būtų: sociodemografiniai rizikos veiksniai; rizikos paplitimas; neigiami rezultatai, susiję su didele sociodemografinė rizika, ir mokymosi problemos (problemos mokykloje). Toliau juos glaustai apibūdinsime.

Sociodemografiniai rizikos veiksniai. Sociodemografinės rizikas galima apibūdinti tokiais aspektais kaip vieniša motinystė; keturi ar daugiau vaikų iš rizikos šeimos gyvena vaikų namuose; neįgytas aukštasis išsilavinimas (kalbant apie tėvus) ir skurdas (Moore 1998; Motore, Vandivere June 2000). Vaikai, kurie patiria bent keletą iš šių rizikos veiksnių, gali būti identifikuojami kaip priklausantys aukšto lygio sociodemografinėi rizikai. Galima teigti, kad būtent šio straipsnio objektas – socialinės rizikos šeimos pagal visus požymius priklauso sociodemografinėi rizikai, turinčiai ypač didelę įtaką įtampų paplitimui socialinių santykių tinkluose.

Rizikos paplitimas. Rizikos veiksniai atsirasti padeda tai, kad vaikas, patyręs vieną stresinį veiksnių, yra linkęs patirti ir kitas stresines situacijas. Kai kurie mokslininkai teigia, kad skurdas nėra tiesioginė priežastis neigiamam vaiko poelgiui ir pasekmei (Garmezy 1993). Analizuojant socialinių rizikos šeimų paplitimą Lietuvoje galima teigti, kad viena šio reiškinio atsiradimo ir paplitimo priežasčių yra tai, jog socialinės rizikos šeimos dažniausiai gyvena padidėjusio skurdo sąlygomis.

Neigiami rezultatai, susiję su didele sociodemografinė rizika. Vaikai, kurie gyvena padidėjusios sociodemografinės rizikos sąlygomis, yra kur kas labiau linkę patirti negatyvias emocines ir elgesio problemas bei sunkumus mokykloje, lyginant su kitais vaikais (Smith, Carlson 1997).

Mokymosi problemos (problemos mokykloje). Vaikai, kurie gyvena padidėjusios rizikos sąlygomis, dažniau gauna prastesnius pažymius mokykloje, linkę į žemesnio lygio išpareigojimus mokyklai nei kiti vaikai. Tai patvirtina ir kai kurių Lietuvos mokslininkų atlikti tyrimai (Motore, Vandivere 2000; Navasaitienė 2002).

Tyrimai rodo, kad vaikams, kurie nepakankamai buvo susidūrę su rizikos veiksniais, neigiamas poveikis gali būti sumažintas keičiant jų buvimą rizikos aplinkoje, suvokimą apie patį rizikos veiksnių ir padedant jiems išsiugdyti apsaugines strategijas (Smith, Carlson 1997).

Taip pat nurodomi konkretūs apsaugos veiksniai, galintys sustiprinti vaiko atsparumą ir padėti jam įveikti

sociodemografinę riziką. Tokie veiksniai – tai asmeninės charakterio savybės, tokios kaip temperamentas, dispozicija, elgesio bei kognityvinės savybės, taip pat aplinkos apibūdinimas, socialinė bendruomenės parama, tėvų šiluma, suaugusiųjų stebėjimas ir teigiamų pavyzdžių modelis (Coie et al. 1993). Netgi esant apsauginiams veiksniams, aukštos rizikos lygis gali būti išvelgiamas susiejant jį su žemesniais vaiko vystymosi rezultatais (Moore et al. 1995). Kintant socialinei politikai kai kurie sociodemografinės rizikos veiksniai gali pradėti vyrauti. Tačiau dėl vaikų kaupiamos patirties per tam tikrą laiką gali pablogėti arba pagerėti situacija.

Anot mokslininkų, rizikos grupei priskiriamų vaikų sampratą jungia du pagrindiniai bruožai – šių vaikų elgesys neatitinka įprastų visuomenės normų ir jie dėl to išgyvena nuolatinę riziką. Siekiant sumažinti šių vaikų socialinę atskirtį, dirbama dviem – esamų problemų mažinimo (situacinė analizė) ir prevencinės veiklos (rizikos analizė) – kryptimis (Leliūgienė, Juodeikaitė 2005). Labai svarbu ieškoti būdų, kaip vaikams, gyvenantiems socialinės rizikos sąlygomis, sukurti saugią aplinką ir gerovę, o tai galima pasiekti tik mažinant socialinės rizikos šeimų skaičių. Kartu būtų mažinamos socialinės įtampos, egzistuojančios tiek teritorinių bendruomenių, tiek visos valstybės lygmenyse.

SOCIALINĖS RIZIKOS ŠEIMŲ SITUACIJA LIETUVOJE

Analizuojant statistikos duomenis apie socialinės rizikos šeimų padėtį paaiškėjo, kad Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos duomenimis, 2000 m. pabaigoje buvo 18,1 tūkst. socialinės rizikos šeimų ir jose gyveno 40,3 tūkst. vaikų, 2005 m. pabaigoje – atitinkamai 16,4 ir 36,5 tūkst.

2005 m. socialinės rizikos šeimose, kuriose buvo girtaujama, augo 23 008 vaikai, o tai sudaro 62,97% visų socialinės rizikos šeimose augančių vaikų ir 2,77% visų Lietuvoje gyvenančių vaikų. Labiau girtaujama kaimo vietovėse. Remiantis savivaldybių vaiko teisių apsaugos tarnybų pateiktais duomenimis, kaimuose gyvena 2/3 (6304 iš 9943) visų girtaujančių socialinės rizikos šeimų. Socialinės rizikos šeimose dėl menko tėvų išprusimo, dorovinių vertybių nuosmukio, nesugebėjimo bei nepajėgumo prisitaikyti prie kintančių socialinių bei ekonominių sąlygų formuojamos ne savarankiškos bei harmoningos asmenybės, o savo jėgomis nepasitikintys, nesaugiai besijaučiantys individai.

Remiantis Vaiko teisių apsaugos kontrolieriaus įstaiogos duomenimis, 2005 m. socialinės rizikos šeimų ir jose gyvenančių vaikų skaičius, lyginant su 2004 m. duomenimis, pakito nežymiai (lentelė).

Kaip matyti iš lentelėje pateiktų duomenų, galima daryti išvadą, kad daugiausia, t. y. 6,2%, vaikų gyvena Utenos apskrityje, mažiausiai (3,3%) Vilniaus apskrityje.

Analizuojant socialinės rizikos šeimas, pastebimi ženkli skirtumai tarp miestų ir kaimo vietovių. Nustatyta,

Lentelė. Socialinės rizikos šeimų ir jose gyvenančių vaikų skaičius Lietuvos apskrityse (2005 m.)

Eil. Nr.	Apskritis	Socialinės rizikos šeimų skaičius	Vaikų skaičius socialinės rizikos šeimose	Vaikų skaičius apskrityje
1.	Vilniaus	2954	5834	178096
2.	Kauno	3864	7844	158008
3.	Klaipėdos	1689	3691	78613
4.	Panevėžio	1875	4255	70076
5.	Šiaulių	1683	3731	89654
6.	Utenos	1143	2508	40329
7.	Alytaus	731	1891	43562
8.	Marijampolės	1061	2682	43819
9.	Tauragės	761	2111	35390
10.	Telšių	658	1788	43421
	Iš viso	16419	36251	1140615

Šaltinis: VTAT kontrolieriaus įstaigos 2005 m. duomenys

kad vaikų, gyvenančių socialinės rizikos sąlygomis (pirmename, kad tai oficialūs duomenys), daugiausiai yra Panevėžio mieste (4,9% visų vaikų), mažiausiai – Alytaus mieste (vos 1,3%).

Kad sužinotume realią vaikų, gyvenančių socialinės rizikos šeimose, padėtį, atlikome ir miesto rajonų vaikų padėties analizę, lygindami su visais to rajono vaikais. Gauti rezultatai (lentelė) parodė, kad daugiausiai vaikų, gyvenančių socialinės rizikos šeimose, yra Šilutės rajono savivaldybėje (14%), Klaipėdos apskrityje – tik 4,7%. Šilutės rajono savivaldybėje gyvena 55 302, Šilutės mieste – 21 476 gyventojai. Šilutės rajono savivaldybėje 2006 m. rugsėjį gyveno 277 socialinės rizikos šeimos, kuriose augo 770 įvairaus amžiaus vaikų. Iš viso šiame rajone gyvena 5517 vaikų. Šilutės rajono savivaldybė yra Rusijos pasienyje.

Taigi akivaizdu, kad valstybinės institucijos, pateikdamos oficialius duomenis apie kiekvienoje Lietuvos apskrityje gyvenančias socialinės rizikos šeimas ir jose augančius vaikus, faktiškai neparodo realios padėties. Pavyzdžiui, Klaipėdos apskrityje yra apie 5% vaikų, gyvenančių socialinės rizikos šeimose. Tačiau nuodugniau panašią analizę padėti, priėjome išvadą, kad toje pačioje apskrityje, bet jau konkrečiame rajone (Šilutės rajono savivaldybė), vaikų, gyvenančių socialinės rizikos šeimose, yra 14%.

Panaši padėtis yra ir kitose apskrityse. Tauragės apskrityje gyvena 6% vaikų, priklausančių socialinės rizikos grupei. Palyginus Tauragės apskrities ir rajonų padėtį nustatyta, kad socialinės rizikos šeimose daugiausiai vaikų gyvena Pagėgių savivaldybėje (11,7%). Pagėgių savivaldybėje 2006 m. gegužę iš viso gyveno 3290 vaikų, 152 socialinės rizikos šeimos, kuriose augo 373 įvairaus amžiaus vaikai. Pagėgių savivaldybės socialinės rizikos šeimų padėties analizė buvo atliekama remiantis ekspertų, kurie dirba su socialinės rizikos šeimomis ir gerai žino jų padėtį, nuomone. Ši savivaldybė irgi yra Rusijos pa-

sienyje. (Išsami Pagėgių savivaldybės socialinės rizikos šeimų problematika pateikiama straipsnyje „Socialinės rizikos šeimų problemos: Pagėgių savivaldybės atvejo studija“, *Socialinis darbas* 5(2).)

Alytaus apskrityje gyvena 4,3% vaikų, priklausančių socialinės rizikos grupei. Socialinės rizikos šeimose daugiausiai vaikų gyvena Varėnos rajono savivaldybėje ir tai sudaro 9% visų vaikų. Iš viso rajone gyvena apie 31 tūkst. gyventojų, kaimuose – apie 20 tūkst., Varėnos mieste – apie 11 tūkst. Varėnos rajono savivaldybėje 2006 m. rugsėjį gyveno 255 socialinės rizikos šeimos, kuriose augo 699 įvairaus amžiaus vaikai. Iš viso šiame rajone gyvena 7731 vaikas. Šis rajonas ribojasi su Baltarusija.

Panevėžio apskrityje gyvena 6,1% vaikų, priklausančių socialinės rizikos grupei. Daugiausiai tokių vaikų yra Pasvalio rajono savivaldybėje (11,7% visų vaikų). Pasvalio rajono savivaldybėje 2006 m. rugsėjį gyveno 327 socialinės rizikos šeimos, kuriose augo 1010 įvairaus amžiaus vaikų. Iš viso šiame rajone gyvena 8662 vaikai. Pasvalio rajone gyvena 34 tūkst. gyventojų, iš jų 8,6 tūkst. – Pasvalyje. Dauguma gyventojų išsikūrę kaimuose, nedideliuose miesteliuose ir bažnytkaimiuose. Tokie maži miesteliai dabar tapę seniūnijų centrais. Pasvalio rajono savivaldybė yra įsteigusi socialinių paslaugų įstaigą – Grūžių vaikų globos namus, kurie yra finansuojami iš Pasvalio rajono savivaldybės biudžeto, teikia globos (rūpybos), ugdymo ir socialines paslaugas be tėvų globos likusiems vaikams, kuriems nustatyta laikinoji ar nuolatinė globa (rūpyba), arba laikinai globos namuose apgyvendintiems vaikams tol, kol bus išspręstas jų grąžinimo tėvams arba globos (rūpybos) nustatymo klausimas. Pasvalio rajonas ribojasi su Latvija.

Marijampolės apskrityje yra 6,1% vaikų, priklausančių socialinės rizikos grupei. Šios apskrities Šakių rajono savivaldybėje yra daugiausiai vaikų, priklausančių socialinės rizikos grupei (11,4%). Šakių rajono savivaldybėje 2006 m. sausio 1 d. gyveno 484 socialinės rizikos šeimos, kuriose augo 1161 įvairaus amžiaus vaikas. Šakių rajono savivaldybėje iš viso gyvena 10 208 vaikai. Šakių rajone gyvena 37 200 gyventojų, iš kurių 10 452 – mieste ir 26 748 – kaime. Šis rajonas ribojasi su Rusija.

IŠVADOS

Šiame straipsnyje pateikiama vaikų, gyvenančių socialinės rizikos šeimose, padėties analizė sociodemografinių rizikų ir su jomis susijusių problemų nagrinėjimo aspektu. Tai Lietuvoje mažai nagrinėtas klausimas.

Išanalizavus socialinės rizikos šeimas ir jų pasiskirstymą Lietuvoje matyti, kad vaikų, gyvenančių socialinės rizikos šeimose, procentas miestuose ir kaimo vietovėse skiriasi. Straipsnyje pateikiami ir lyginami oficialios statistikos duomenys.

Išanalizavus socialinės rizikos šeimų problematiką ir atlikus tyrimus kaimo vietovių savivaldybėse nustatytos pagrindinės socialinės rizikos šeimų problemos: socialinės rizikos šeimų daugėjimas, alkoholizmo ir nedarbo sąryšis; vaikų, augančių socialinės rizikos šeimose,

nusikalstamumas ir jų įtraukimas į nelegalių prekių gabenimą kontrabanda per Lietuvos–Rusijos ir Lietuvos–Baltarusijos valstybines sienas.

Atkreiptinas dėmesys, kad valstybinės institucijos, pateikdamos oficialius duomenis apie kiekvienoje Lietuvos apskrityje gyvenančias socialinės rizikos šeimas ir jose augančius vaikus, neparodo realios padėties: Šilutės rajono savivaldybėje – 14% vaikų, gyvenančių socialinės rizikos šeimose (Klaipėdos apskrityje 4,7%); Pagėgių savivaldybėje – 11,7% (Tauragės apskrityje 6%); Pasvalio rajono savivaldybėje – 11,7% (Panevėžio apskrityje 6,1%); Šakių rajono savivaldybėje – 11,4% (Marijampolės apskrityje 6,1%); Varėnos rajono savivaldybėje – 9% (Alytaus apskrityje 4,3%).

Gauta 2006 10 30
Parengta 2006 11 30

Literatūra

- Brazienė, R.; Guščinskienė, J. 2004. „Socialinės atskirties modeliai Lietuvoje“, *Filosofija. Sociologija* 4: 50–56.
- Burton, J. (ed.). 1990. *Conflict: Human Needs Theory* (vol. 2 of the Conflict Series). Macmillan.
- Coie, J. D.; Watt, N. F.; West, G. S.; Hawkins, J. D.; Asarnow, J. R.; Markman, H. J.; Ramey, S. L.; Shure, M. B. and Long, B. 1993. “The Science of Prevention: A Conceptual Framework and Some Directions for a National Research Program”, *American Psychologist* 48(10): 1013–1022.
- Cole, M.; Cole, S. R. 1993. *The Development of Children*, 2nd ed. New York: Scientific American.
- Dahrendorf, R. 1996. *Modernusis socialinis konfliktas*. Vilnius: Pradai.
- Garmezy, N. 1993. “Children in Poverty: Resiliency despite Risk”, *Psychiatry* 56: 127–136.
- Giddens, A. 2005. *Sociologija*. Kaunas: Poligrafija ir informatika.
- Grigas, R. 1998. *Socialinių įtampų Lietuvoje laukai*. Vilnius: LTU.
- Grigas, R. 2003. „Lietuva ir jos socialinė organizacija globalizacijos ir eurointegracijos iššūkių akivaizdoje“, *Filosofija. Sociologija* 2: 9–16.
- Guščinskienė, J.; Kondrotaitė, G. 2006. „Socialinės rizikos šeimų problemos: Pagėgių savivaldybės atvejo studija“, *Socialinis darbas* 5(2).
- Leliūgienė, I. 2003. *Socialinio pedagogo (darbuotojo) žinynas*. Kaunas: Technologija.
- Leliūgienė, I.; Juodeikaitė, A. 2005. „Socialinės aprėpties, kaip socialinės atskirties, alternatyvos metodologiniai aspektai“, *Socialinis darbas* 4(2).
- Leliūgienė, M. *Programa „Šeima“*. (Prevencinis darbas su šeima, kompleksinė pagalba šeimai, esančiai krizinėje situacijoje, ir šeimos motyvacija resocializacijai). <http://www.rafaelis.lt/download.php?file=docs/document34.doc> (prieiga per internetą 2006-05-21).
- Mikulionienė, S. 2005. „Sąvokos samprata ir vartosena Lietuvoje“, *Socialinis darbas* 4(2).
- Moore, K. A. 1998. *How Do State Policy Makers Think about Family Process and Child Development in Low-Income Families?* Washington, D. C.: Child Trends.
- Moore, K. A.; Zaslow, M. J.; Coiro, M. J.; Miller, S. M. and Magenheim, E. B. 1995. *The JOBS Evaluation: How Well Are They Faring? AFDC Families with Preschool-Aged Children in Atlanta at the Outset of the JOBS Evaluation*. Washington, D. C.: U. S. Department of Health and Human Services and U. S. Department of Education.
- Motore, K. A.; Vandivere, S. June 2000. “Child Trends and Jenifer Ehrle”, *Sociodemographic Risk and Child Well-Being* No. B-18.
- Navasaitienė, S. 2002. *Mokyklos nelankymo Lietuvoje socialinė determinacija*. Daktaro disertacija. Kaunas.
- Pėžaitė, R.; Brazienė, R. *Deviacinių reiškinių Lietuvos kaimo teoriniai aspektai*. http://ev.lzuu.lt/mokveikla/SMK_2004/Pletra/Pezaite_Raimonda.htm (prieiga per internetą 2006-05-18).
- Svarbus kiekvienas vaikas*. 2005. Vilnius: Socialinių tyrimų institutas.
- Taljūnaitė, M. 2004. „Pilietinė ir socialinė atskirtis šiuolaikinėje Europoje“, *Filosofija. Sociologija* 4.
- Zaleckienė, I. 1998. *Asmuo, visuomenė ir valstybė. Socialinė atskirtis*. Pranešimas apie žmogaus socialinę raidą. JTVP, SPG. Vilnius.
- Žalimienė, L. 2004. „Skurdo subkultūros ypatumai (Socialinio darbo aspektas)“. Vosyliūtė, A. (sud.). *Socialinės grupės: nepritekliaus žymės*. Vilnius: Socialinių tyrimų institutas.

Gita Kondrotaitė

SOCIAL RISK FAMILIES IN LITHUANIA: CASE STUDY

S u m m a r y

Social risk families are analyzed on the base of the concept of social tension areas. New factors influencing social tension areas appeared during the last years. Families' social exclusion tendencies showed up, involving social risk families as a separate “marginal class”. Social risk families interfere now with such sociodemographic factors as poverty, unemployment, alcoholism, large families with many children, child neglect, etc. Data collected in five Lithuanian districts are presented.

State institutions giving official numbers of families living under social risk and of children growing there do not show the real situation: in Šilutė municipality 14% of children live in social risk families (in the whole Klaipėda district 4.7%), in Pagėgiai municipality 11.7% (Tauragė district 6%), in Pasvalys municipality 11.7% (Panevėžys district 6.1%), Šakiai municipality 11.4% (Marijampolė district 6.1%).

Key words: social risk families, social tension areas, social exclusion, sociodemographic factors